

Bengt Ankarloo

Patriarkatet *

Oreflekerat förutsätter vi att det råder ett någorlunda tydligt samband mellan systematiska utsagor om verkligheten och verkligheten själv, att en vetenskaplig framställning har karaktären av en återspeglning. Samhällsvetenskapliga termer bör följaktligen vara kongruenta med de samhälleliga institutioner som de betecknar. I den mån vetenskapen inte bara sysslar med sig själv – en omtyckt genre – utan med verkligheten, blir det alltså av grundläggande metodiskt intresse att granska hur terminologier skapas, utvecklas, kritiseras och förfinas. Därför är de pessimistiska, vetenskapskritiska strömningarna som i dag samlas under beteckningen postmodernism en farlig utmaning mot den mer traditionella, kunskapsrealistiska vetenskapssynen.

De postmoderna ser förhållandet mellan termer och verklighet som ytterligt tvetydigt, antingen så att förbindelsen helt och hållet saknas: det finns ingen verklighet där ute, det vi sysslar med är enbart ett terminologiskt glaspärlespel, en isolerad begreppsvärld; eller, i en något mindre extrem form, så att tecknet och det betecknade, term och verklighet, utgör en ouplöslig enhet och att således verklighetsdelen, också när det är ett historiskt objekt, förändras i samma takt som vi byter termer. När vi i studiet av Gustav Vasas skattesystem ersätter den gamla kameralistiska jargongen, jordräntor, tullar och acciser, med nya begrepp som domänstat och skattestat, då förändras också själva det förflutna, gamle kung Göstas verklighet; en svindlande tanke som vi dock har fått vänja oss vid.

I sin mildaste formulering, nämligen att termer och verklighet står i ett problematiskt förhållande till varandra och att preciseringen av termerna därför är viktig, igenkänner vi i postmodernismens vetenskapskritik metodregler som vi själva som historiker har lärt oss, tillämpat och lärt vidare i flera generationer: källkritisk försiktighet, klarhet och precision i valet och bruket av vetenskapliga facktermer.

Men därtill har på senare tid kommit intresset för bruket av termer och begrepp som ett historiskt objekt i sig: hur man vid varje tid uppfattar och brukar en till synes universell, evig och således oproblematiskt beteckning. Självklarheternas historia har blivit intressant. Deras skiftande innebörder och varierande nyanser har fått en idé- eller mentalitetshistorisk relevans som vittnesbörd om sinnesförändringar och intresseförskjutningar i det förflutna. Begreppshistoria (*Begriffsgeschichte*, för det började i Tyskland) har utvecklat sig till en ny metodisk specialitet

BENGT ANKARLOO

och ett kraftfullt kultur- och samhällsvetenskapligt redskap.¹ En viktig metodregel, tillika en psykologisk varning är att syftet med begreppshistorien inte är att kritisera ett förment felaktigt bruk av en term, i nuet eller i det förflutna, utan att själva betydelseförskjutningen är det intressanta. Sen kan man förstås ändå, när termer används i anspråksfulla vetenskapliga sammanhang ha anledning att påtala egendomligheter, otydligheter och inkonsekvenser. Men det är alltså inte det som är huvudsaken. De ganska preliminära iakttagelser av det historiska bruket av begreppet patriarkatet (och närliggande termer: patriark, patriarkalisk etc) som jag skall göra i det följande kan ses som en liten exercis i begreppshistoria.

Låt oss börja med att en aning impressionistiskt och osystematiskt titta på några aktuella exempel på det vetenskapliga bruket av termen patriarkat. I sitt stora verk *Kontrasternas spel*, använder Per-Johan Ödman termen först ganska sent i sin framställning och alltså inte i samband med skildringen av förhållandena under medeltid eller tidig ny tid. Det är först när han kommer in på skolans utveckling under andra hälften av 1800-talet som termen kommer till bruk (på tal om läraryrket):

I ett övergripande kulturperspektiv kan kvinnans inträde i ett tidigare typiskt manligt yrke ses som att hennes symbiotiska förhållande till ett fortfarande livaktigt patriarkat höll på att upplösas och att det inom staten...förelåg en beredskap att ompröva den underordnade och tvetydiga roll kyrkan tidigare tilldelat henne.²

Patriarkatet har alltså här att göra med kvinna-manrelationen. Kyrkan har ett finger med i spelet liksom staten, men den senare snarast då det gäller att ”ompröva” kvinnans roll (och alltså undergräva patriarkatet). Lite tidigare i texten citerar Ödman en annan, något äldre utbildningshistoriker, Gunnar Richardson, när denne diskuterar den nya skolan och den nya skolplikten genom reformerna på 1840-talet: Richardson menar (säger Ödman), att ”läxan att lämna ifrån sig makten över barnen inte var lätt att lära för föräldrar i ett patriarkaliskt bondesamhälle.” Och i en egen kommentar tillägger Ödman, att det nog ”inte enbart var patriarkatet som hotades utan en hel livsstil, en *kultur*.”³

Patriarkatet är således här minst två olika saker: (a) en ännu mot slutet av 1800-talet livaktig manlig institution som kvinnan stod i ett symbiotiskt förhållande till; (b) föräldrarnas, både faderns och moderns, bestämmanderätt över sina barn.

Nu utesluter inte dessa båda definitioner helt och hållet varandra, men åtminstone moder-son-relationen blir otydlig om patriarkatet betyder både föräldramakt och mansmakt (fadernsmakt och mansmakt är lättare att logiskt förena som begrepp). Här finns alltså en svårighet och en otydlighet att reda ut.

Ytterligare ett exempel. I *Kvinnohistorisk uppslagsbok*, vid ordet ‘patriarkatet’, citeras Heidi Hartman, en av den moderna kvinnoeteorins pionjärer:

Vi kan med fördel definiera patriarkatet som en uppsättning relationer mellan män som har en materiell bas och som trots sin hierarkiska karaktär upprätthåller och skapar ett ömsesidigt beroende och en solidaritet mellan männen som gör det möjligt för dem att behärska kvinnorna.⁴

Lite längre fram står det (skrivet inte av Heidi Hartman, utan av den anonyma artikelförfattarinnan), att ”männen visade en anmärkningsvärd solidaritet mellan samhällsklasserna så snart det gällde kvinnans ställning. Patriarkatet omgrupperade sina styrkor men räddade sina principer.” Här är det entydigt genusrelationerna som avses, därtill i nästan konspiratoriska termer: i könskriget så omgrupperar männen sina styrkor.

Ett tredje och sista exempel: I sin doktorsavhandling *Legofolk* (1990) föreslår Börje Harnesk på ett ställe, där han först på ett förtjänstfullt sätt har kritiserat det vaga och oprecisa bruket av termen patriarkalism, att man bör ”reservera användandet av patriarkalism-begreppet till de sammanhang där patriarkalismen utgjort ett alternativ till andra sätt att kontrollera arbetskraften.”⁷⁵

En tredje kategori således inom patriarkatet: inte bara det asymmetriska maktförhållandet mellan man och kvinna, föräldrar och barn, utan nu också mellan husbonde och tjänstefolk. Återigen: de är inte alldeles oförenliga, men komplikationen öker onekligen, som Harnesk mycket riktigt påpekar, på tydlighetens bekostnad. Minsta gemensamma nämnare är: auktoritära och ojämlika sociala relationer i det förflutna, relationer som har med kön, släktskap, ålder och egendom att göra. Redan här kommer tydligt fram att termen kan ha olika bruk och betydelse inom olika forskningsområden. För utbildningshistorikerna blir kvalifikationssystemet och makten över utbildningen den intressantaste aspekten av patriarkatet; för den stora grupp av ofta historiematerialistiskt orienterade forskare som under 70- och 80-talen sysslade med arbete och arbetsliv i äldre tid blev patriarkatet, som hos Harnesk, i första hand en relation mellan ägaren av jordbrukets produktionsmedel, bonden eller herremannen, och hans arbetskraft, tjänstefolket; föräldramakten och könsmakten blir mer perifer; och det är i denna konception, historiskt sett, först senare med kapitalismen som lönerelationen s a s konkurrerar ut den patriarkala relationen; och för kvinnohistoriker, självklart, är det genusrelationen, ibland med en militant, konspiratorisk utformning.

Hur som helst inordnas patriarkatet i det dystra följte av pejorativa termer vi använder för att markera vårt kritiska avståndstagande från den gamla, råa och onda tiden: medeltiden, vidskepseln, feodalismen, patriarkatet...

Hur har det då kommit sig? Låt oss börja med några mer allmänna, teoretiska reflexioner. Patriarkatet är ju (som Heidi Hartman riktigt påpekade) beteckningen på en social institution, och med en sådan menar vi vanligen en inrättning, en stabil, kulturellt och moraliskt grundad anordning varigenom relationer mellan människor oavlatligt skapas, upprätthålles och återskapas, reproduceras. En abstrakt institution av det här slaget har man ibland försökt beskriva i analogi med mekaniska inrättningar, ett urverk eller en maskin. Om man tillför energi (spänner fjädern, håller på bensin) så fungerar maskinen precis på samma sätt genom alla tider, förutsatt förstås att ingenting går sönder. Detta sättet att beskriva sam-

BENGT ANKARLOO

hällleliga fenomen kallas strukturalistiskt/funktionalistiskt. Det har den obestriddiga nyttan med sig att det fäster vår uppmärksamhet på samhällets olika delar och på deras inbördes relationer men också på helheten och dess beroende av de ingående komponenterna: varje kuggjul är väsentligt för urverkets funktion, men varje enskild del är i sig själv verkningslös, det är synergin som konstituerar maskinen, helheten. Funktion och struktur determinerar ömsesidigt varandra. De är två aspekter av helheten, maskinen. Man har sett på patriarkatet som en sådan maskin, som har producerat och reproducerat auktoritet/makt över barn, kvinnor eller tjänstefolk. Patriarkatet har haft en funktion.

Vidare: en social institution har enligt detta synsätt en gång uppstått som svar på ett samhälleligt, oftast materiellt behov och institutionen fortlever så länge den förmår fylla detta behov bättre än någon annan ev. konkurrerande institution. I ett fungerande system finns inget behov av förändring, förnyelse. Redan här ser vi då tydligt det som är den påtagliga bristen i strukturfunktionalismen: dess okänslighet för och oförmåga att förklara samhällelig förändring. De som var med på det röda sextioalet minns den unga generationens arginta anstormningen mot Talcott Parsons och andra systembevarande samhällsteoretiker och genombrottet för en kritisk teori med en dynamisk/dialektisk orientering. Inte funktion utan konflikt, inte följsam kontinuitet utan våldsam omvälvning, revolution, sattes överst på agendan. Denna förändring av det intellektuella klimatet var ju i sig själv dialektisk-revolutionär – ett paradigmskifte för att använda ett annat av periodens favoritbegrepp – ett vederläggande i praxis av allt stillastående och välfungerande. Socialpsykologiskt har det sedermera tolkats som ett den välmående medelklassungdomens föräldraproppor riktat mot efterkrigstidens konsumtionsinriktade förtröstan om att allt, trots hotet från bomben och ryssen, ändå var på väg mot obegränsad välfärd, mot det bästa av alla samhällen på jorden.

Just fadersupproret som en del av paradigmskiftet är förstas av intresse för den som vill reflektera över patriarkatet som institution. Eftersom en av de allra viktigaste funktionerna hos en samhällsinstitution som patriarkatet är att upprätthålla och reproducera maktförhållanden, auktoritet, så blir motkraften-motmakten för den som har ett dialektiskt synsätt någonting att särskilt uppmärksamma. Det hör ju till bilden att om behaviorismen var tvillingbror till funktionalismen, så medförde vänstervågen inom sociologin också ett förnyat intresse för Freud och djuppsykologin. Berättelsen om Oidipus och hans trassliga familjeförhållanden införlivades med den stora repertoaren. Det nyvaknade intresset inom 60-talets socialhistoria för intimsfären, familjen som historisk enhet och aktör, hänger nog till en del samman med denna Freud-renässans. Psykohistoria, dvs. det öppna tillämpandet av freudianska analysbegrepp i historieforskningen, blev visserligen argint förkastad av professionen. Men hypotesen att familjehistoria blev ett historievetenskapens sätt att bearbeta sina egna oidipala problem underbyggs av det förhållandet att den därefter följande stora teorivågen, kvinnoteorin och i dess förläng-

ning genusteorin, också har riktat intresset mot individuella relationer i familjen och mellan man och kvinna samt dessas samband med samhället i stort, med de sociala institutionerna. Här sluts då på sitt sätt en cirkel, men – får man väl optimistiskt säga – på en högre och mer kritisk medvetandenivå.

Patriarkatet har i dag nästan uteslutande kommit att bli beteckningen på mannens herravälde över hustrun; männens herravälde över kvinnor; den maskulina principens dominansen över det feminina. Detta är, tycks det, en alldeles ny betydelseförskjutning. Den har ägt rum under de senaste 15–20 åren och vore värd ett särskilt studium. Därmed har också försvunnit ur blickfältet de betydelsedelar, som har varit de mest framträdande i tidigare epokers och deras historieskrivares förståelse av institutionen patriarkatet: främst faderns makt över sina barn, särskilt och mest problematiskt faderns makt över sina vuxna söner; äldre, egendomsgående mäns herravälde över yngre arbetsföra män och kvinnor i en social formation där huvuddelen av arbetet var organiserat i hushållsform som i bondejordbruket och städernas hantverk. Det oidipala, mansrelationerna, har alltså trängts undan och fokus har förskjutits bort från arbetets organisation och herraväldet över produktionsmedlen, dvs de materiella grundvalarna för samhället, till könsrelationerna och de ideologiska och kulturella aspekterna av de ojämlika förhållandena mellan könen. Inte så att dessa asymmetriska relationer mellan män och kvinnor inte skulle ha materiella aspekter – kampen om jobben, striden om de thamska professurerna visar ju detta tydligt – men fokus i den nutida förståelsen av patriarkatet är inte riktat mot egendomsförhållanden med en tillhörande juridisk/institutionell överbyggnad, utan mot kulturellt rotade föreställningar – mentaliteter – och dessa föreställningars förlängning och förgrening in i politik och vardaglig samhällelig praxis. Man kan förstå denna förändring av teorin om patriarkatet så som den har utvecklats under inflytande av kvinno- och genusforskningen. När man fann att de hävdvunna historiematerialistiska analyskategorier – egendomsförhållandena, produktionens organisation och kampen mellan klasserna – var otillräckliga för att förklara ojämlikheten mellan könen, då blev det nödvändigt att överst på agendan sätta frågan om vad denna irreducibla sociala könsskillnad, som inte kunde återföras på de materiella (eller biologiska) skillnaderna, egentligen bestod av och genom vilka mekanismer den vidmakthölls.

Patriarch kommer av grek. *patria*, stam, släkte, och *arches*, herravälde. Ordet har kommit in i västerländsk kultur genom bibeln. I den grekisk-judiska miljön under hellenismen får beteckningen fäste. En judisk apokryf från 100-talet f. Kr. heter ”De tolv patriarkernas testamente”. I Septuaginta, den grekiska versionen av Gamla Testamentet från samma tid, är ordet ännu ganska ovanligt. Det förekommer på ett par tre ställen i de historiska böckerna, t. ex. i 2 Krönikeboken 19:8 (nuv. övers. ”några av huvudmännen för Israels familjer”). Men det är först i Nya Testamentet (dvs. årh. närmast efter Kr.f.) som termen blir fast etablerad, och det

BENGT ANKARLOO

är när man i den urkristna miljön refererar tillbaka till den judiska historien. Termerna har således varit gängse i judisk-grekisk-kristna miljöer som beteckning på Israels stamfäder. I Apostlagärningarna 7:8 står (gamla övers.):

Och Gud gav Abraham omskärelsens förbund; och han födde Isak; och Isak födde Jakob och Jakob födde de tolv Patriarcher;

Och de Patriarcher sålde Josef, för avunds skull, in uti Egypten.

I Hebréerbrevet 7:4 talas om Abraham patriarken. Det blir tidigt ett etablerat bruk att som patriarker räkna Abraham, Isak, Jakob och Jakobs tolv söner, men ibland också senare historiska gestalter med lyskraft, t ex Apostlagärningarna 2:29 ”patriarken David”.

I den svenska bibelöversättningen från 1917 och senare har termen patriark rensats ut. Där står oftast ”stamfäder”. Översättarna har uppfattat ordet som älderdomligt, främmande och olämpligt i en moderniserad text. Hade den bibliska användningen varit den enda, så hade ordet då troligen varit dömt att dö ut under 1900-talet. Som vi skall se fick det förankring på annat håll.

När judiskt och kristet i det romerska imperiet började skiljas åt levde ordet självständigt vidare också i den judiska traditionen. Patriark blev titeln på ordförande i stora rådet (*Sanhedrin*) och också för rektorn för den judiska högskolan i Babylon. I den äldsta kristna kyrkan blir patriark beteckningen på biskoparna i Alexandria, Antiochia, Jerusalem och Konstantinopel. I den östkristna grekisk-ortodoxa kyrkan finns ju titeln fortfarande kvar.

Själva termen patriark är alltså entydigt traderad i Västerlandet genom bibeln och den kristna kyrkan. Det arvet skall vi återkomma till. Men föreställningen om ett auktoritärt fadersvälde har också sina rötter i rättsförhållandena inom det romerska riket under antiken. Den romerska rätten kom att utöva ett inflytande över den senare europeiska rättskulturen som väl inte är fullt i paritet med det kristna inflytandet på det religiösa, men ändå av utomordentligt stor betydelse.

I den äldsta romerska rätten, De tolv tavlornas lag, är fadersmakten, *patria potestas*, i princip utan inskränkningar. Denna fadersmakt ingår som ett centralt element i den allmänna familjerätten, som också den är maskulint präglad. Släktskap räknas visserligen både mellan män och kvinnor, men härleds bara genom män. Bröder och systrar är alltså släkt, men bara brorsbarn (och inte systerbarn) räknas som kusiner; farbröder och fastrar ingår i släkten, men inte morbröder och mostrar.⁶

Familjefaderns makt, *patria potestas*, sträckte sig långt in på områden som i dag ligger under de allmänna domstolarna. Alla hans barn och alla övriga avkomlingar genom män (sonbarn, sonsonbarn etc.) befann sig under hans enväldiga makt, de var *in potestate*, de hade ingen egen myndighet. Familjefadern kunde efter gottfinnande bestraffa dem, sälja dem som slavar (ganska vanligt), ja till och med döda dem. All familjeegendom tillhörde fadern. Han kunde göra alla sina barn arvlösa om han ville. Övriga familjemedlemmar, de som var *in potestate*, kunde inte inne-

ha egendom enligt romerska regler. De har heller inte varit självständiga rättssubjekt. Ansvar för deras överträdelser kunde från början utkrävas bara av fadern, som fick gottgöra överträdelser, eller, överlämna sin avkomma till käranden (*noxæ*).

Denna teoretiska faderliga allmakt i den äldsta romerska rätten uppmärksammades redan i samtiden. Gaius som skrev en berömd lärobok i juridik under tidig kejsartid, *Institutiones*, säger i inledningen till sitt kapitel om personrätten, att vi (romare) har makten över våra barn som fötts inom äktenskap enligt romersk rätt (*Item in potestate nostra sunt liberi nostri*). Denna rätt tillkommer bara romerska medborgare; det finns knappast några andra folk som har en sådan makt över sina söner som vi har över våra.

Inte underligt därför, att grekiska män och andra som fick kännedom om denna egenhet i det romerska systemet, gav uttryck för sin beundran och sin avund. En familjefader i Aten hade inte alls samma makt. Han är visserligen herre över sin hustru, och över sina barn till dess de har vuxit upp. Han kan också sätta ut oönskade nyfödda barn. Men han har inte makten över liv och död för sina vuxna barn; han kan inte överlämna dem som *noxæ*-slavar till en målsägare. Atenarens förfogandet över familjens egendom var bara en dispositionsrätt; både hustrun och barnen kunde självständigt inneha egendom, t ex från mödernesidan, genom köp eller gåva.

Grekiska fäder avundades alltså sina romerska bröders makt. Dionysios av Halikarnassos skriver i sitt arbete om de romerska antikviteterna med gillande om Romulus som lagstiftare. R. , säger Dionysios, synes ha varit upphovsmannen till den goda disciplin genom vilken romarna har vidmakthållit sin stat under många generationer. Det är en lagstiftning som visar hur strängt man har levat, hur fjärran från laster, och hur nära livet under den heroiska tiden. Han berör först romarnas förhållande till sina hustrur, som han berömmar. Men, fortsätter han, de lagar som rör barnens vördnad för och plikter emot sina föräldrar och som syftar till att de skall hedra och lyda dem i allt, de lagarna är långt visare, värdigare och bättre än våra. En romersk fader har all makt över sin son under hela hans liv: han kan kasta honom i fängelse, hålla honom kedjad att arbeta på fälten, piska honom, och detta också när sonen är vuxen och engagerad i offentliga affärer.⁷

Dessa förhållanden så som de beskrivs av Gaius och Dionysios har föranlett Paul Veyne att i den franska mentalitetshistoriens standardhandbok *L'Histoire de la Vie Privée* på tal om det romerska fadersmakten göra följande reflexion:

Under dessa omständigheter (dvs under patria potestas med alla dess ytterligheter) är det inte överraskande att romarna var besatta av fruktan för parricidium, fadermord – ett relativt vanligt brott. Skälen för att begå ett så förfärligt missdåd är helt begripliga och tarvar inga djupa freudianska förklaringar.⁸

Både Dionysios och Veyne är exempel på den typ av samhällsskildrare som projicerar sina egna önskningar och preferenser på en tidigare historisk epok eller på ett annat samhälle och därvid skapar en positiv idealtyp som man håller fram som

BENGT ANKARLOO

förebildlig, eller som i Veynes fall en negativ för att avskräcka. För den försiktige forskaren gäller det snarare att försöka klarlägga i vad mån de normativa källorna, lagarna, de litterära moraliteterna, överensstämmer med den sociala verkligheten vid varje given tidpunkt. I Rom kom denna idealtypiska fadersmakt mycket tidigt att omges med inskränkningar och modifikationer. Rättsutövningen inom familjen skedde ju under omvärldens blickar – socialt ogillande vid för hårdhänt praxis är omvittnad i källorna. Paterfamilias testamentsrätt kom tidigt att modifieras. Minst en fjärdedel av boet måste alltid gå till barnen. Denna laglott, *quarta Falcidia*, utökades ytterligare längre fram. Barn kunde inneha egendom i form av *peculium*, först med faderns medgivande, sedan oberoende av detta i form av *peculium castrense*, krigsbyte som soldater fått av sina generaler, en Marius, en Caesar, och som de själva förfogade över. Patron-klient-förhållandena i senrepubliken skapade ekonomisk-politiska bindningar och beroenden utanför familjekretsen.

Veyne bortser (och hans lärdom gör det troligt att han gör det mot bättre vetande) från att *parricidium* i romersk rätt inte bara är fadermord utan alla mord inom familjen, på hustru, moder, broder, syster.

Viktigast av allt kanske: kvinnans-hustruns ställning i Rom var starkare än i något annat förmodernt europeiskt samhälle. I den vanligaste formen av äkten-skap, *sine manu*, kvarstod kvinnan under sin egen faders eller sina bröders makt. Relationen mellan bröder och systemens uppvaktande kavaljerer är ju, som vi tror oss veta, än i dag en ömtålig sak i de latinska länderna. Augustus, som värnade om den romerska familjen, stadgade att hustrur som fött tre barn eller fler blev oberoende också av sin egen fader och broder. Den egendom kvinnan förde in i boet hölls strikt isär från mannens, även om han förfogade över den under äktenskapet. I Iustinianus' *Corpus Iuris* har kvinnan en inteckning i mannens egendom som säkerhet för sin hemgift. Äktenskapet byggde uteslutande på samtycke, *consensus facit nuptias*, som det hette. Det kunde utan vidare upplösas både på mannens och hustruns begäran. Man-hustru relationen är alltså inte särskilt patriarkalisk.

När det gäller fader-barn, och kanske särskilt fader-söner, fanns också som vi såg begränsningar redan i lag- och normsystemet, rättsliga begränsningar och sociala krav på moderation. Men relationen har också en rent demografisk sida. Vi har ingen omfattande befolkningsstatistik från antiken. Men studier av gravinskriftioner har på senare tid skapat ett ganska stabilt underlag för en bedömning av medellivslängden bland folk under den romerska antiken. Utan att gå in på tekniska detaljer i denna demografiska statistik kan bara konstateras, att en romersk fader kunde förväntas utöva herraväldet över sina söner under mycket begränsad tid. Den förväntade livslängden vid födseln var omkring 25 år. Det innebär, att nästan inga barn föddes under sin farfars livstid: en paterfamilias med makt över två eller fler generationer var alltså ett sällsynt undantag. Av simulerade datamodeller baserade på dessa livslängstabeller framgår också, att hälften av alla män som blev 25 år inte längre hade någon fader i livet. Vid 40 års ålder bara en på fem.⁹

Döden höll alltså den svåruthärdliga fadersmakten i schack. De oidipala problemen, fadermorden, hör mer till myten än till historien. Överhuvudtaget kan man göra den iakttagelsen, att den höga dödligheten i det förmoderna samhället har gjort att människor har måst skaffa sig trygghet i sociala band med andra människor än de egna närmaste släktingarna. Man reparerar och rekonstruerar ständigt familjer som blivit ofullständiga, genom nya giftermål, adoption, fosterbarnsrelationer och rena samboarrangemang av olika slag. Den stabila familjen med tre generationer ledd av en skäggig patriark är en normativ, först positivt och sedan genom moderniseringen en negativt idealtypisk projektion från 1800- och 1900-talet på äldre förhållanden. I Norden kallade vi det ättensamhället, internationellt patriarkatet. Så långt Rom under antiken.

Den romerska rätten gick i arv till Västerlandet under medeltid och ny tid. De romerska samhällsinstitutionerna kunde fortsätta att fungera idealtypiskt i nya historiska sammanhang, inte minst under reformation och renässans. Till dem skall vi återkomma.

Men först om den fortsatta utvecklingen av det bibliska patriarkatet. Den västliga urkyrkan klassificerar patriarkaten i betydelsen biskopsdömen i två grupper: de tre *ex natura sua*: Rom, Alexandria, Antiochia; och två *per accidens* Constantinopel och Jerusalem.¹⁰ Titeln patriarch används fritt om högre kyrkliga dignitärer. T ex 585 om Priscus, biskop av Lyon: *patriarcha nuncupatur*, och 1199 om Henrik, biskop ibid: *vir nobilis et patriarcha*. Det talas om de nicenska kyrkofäderna som *patriarchae*, och, naturligtvis om påvarna: *Leo, Romanus Patriarch*; Gregorius IV:

Tu caput Ecclesiae es

Primus Patriarcha per Orbem.

I Rom urskiljer man fem patriarkalkyrkor: Lateranen, S Peter i Vatikanen, S Pauli extra muros, S:a Maria maior, S:i Stephani et Laurentii. Överhuvudtaget etablerar kyrkan under tidig medeltid en utpräglad familistisk-patriarkal terminologi. Påven – *papa*. *Pater* används som tilltalsord till präster, min son/dotter av prästen till församlingsborna. Vi får en hel rad fäder inom kyrkan: *pater abbas*, *pater monasterii*; *pater patrum* = *papa*; *pater spiritualis* och *pater confessionum* = biktfader. Med celibatet som slår igenom på 1000- och 1100-talen får denna kyrkliga beteckning, fader, en ännu tydligare och mer exklusiv innebörd. Man tvingas till sist specificera när det rör sig om den biologiske fadern: *pater naturalis, genitor*.

Och termerna, *patriarch* och *pater*, blir rutin och förlorar alltmer sin ursprungliga familistiska konnotation. Man kan t o m använda patriark i femininum – *patriarchissa*, om en kraftfull kvinna:

sciscitantibus, qaenam esset haec mulier tanti fastus, responsum erat Patriarchissam esse
(när man frågade vem denna högdragna kvinna var, blev svaret att hon var patriarkissan).

BENGT ANKARLOO

I analogi med det hierarkiska bruket av familjetermerna i kyrkan sprider det sig också till det civila samhället: *Patres imperatorum* = patricierna, stadens råd; *pater civitatis* och *pater patriae* = tyranner i de italienska stadsstaterna.¹¹

Detta hierarkiska politiska bruk av faderstermerna med rötter i urkyrkan och medeltiden bildar bakgrund till nästa stora transformation av patriarkatet, som infaller under tidig ny tid, 1500–1650, ungefär. Den hänger samman med reformationen och med framväxten av den starka furstemakten, absolutismen.

Reformationen, särskilt den kalvinska, gör i stort sett rent hus med den katolska hierarkin; den lutherska är mer kompromissartad och bibehåller episkopatet. De protestantiska prästerna blir nu genom celibatets avskaffande äkta biologiska fäder, och inordnas därmed i den allmänna fadersgemenskapen, och den familistiska terminologin försvinner ur församlingsspråket. I stället kopplas patriarkatet, faderns auktoritet, direkt till den världsliga överheten. Utläggningarna av det fjärde budet, 'Du skall hedra din fader och din moder', får redan hos Luther en tydligt politisk utformning.

Till detta bud hör nu också ytterligare att tala om allt slags lydnad mot överhetspersoner, som hava att befalla och styra. Från föräldrarnas överhöghet härleder sig och stammar nämligen all annan överhöghet....Sälunda äro alla, som man kallar "herrar" i föräldrars stad och ställe och måste härleda sin makt och myndighet att styra från föräldramakten. ... Sälunda hava fordom romarna och andra folk kallat herrarna och fruarna i huset för patres och matres familias, liksom de också hava kallat sina landsfurstar och härskare för patres patriae, dvs fäder för hela landet.¹²

I Laurentius Paulinus Gothus furstespegel från Gustav II Adolfs tid, *Ethica Christiana: De Monarchia Pacata*, sker samma koppling mellan faders- och furstemakten:

Monarcher och överhetspersoner...äro och kallas fäder, herdar, herrar etc. Världsliga konungar regera och de som makten hava kallas nådige herrar. Gud haver sänt mig hit, säger Josef till sina bröder, och gjort mig såsom en fader till farao och till en Herra över allt hans hus och till en furste i hela Egyptens land.¹³

Lägg märke här till att furstemakten inte bara liknas vid fadersmakten, och att de familistiska termerna används analogivis. Det är faktiskt uttryckligen och otvetydigen så, att furstemakten *härleds* ur föräldramakten. Och det uppfattas som ett historiskt förlopp. Luther refererar både till bibeln och Rom, Paulinus till Josef i Egypten.

Sitt mest genomarbetade uttryck fick denna protestantismens politiska teori om furstemakten som fadersmaktens direkta förlängning i ett engelskt arbete, John Filmers *Patriarcha, or The Natural Power of Kings*. Den skrevs under revolutionen men utkom först 1680, alltså under restaurationen och långt efter Filmers död. Den är som redan titeln antyder ett försvar för den absoluta furstemakten med argument från den kristna naturrätten, d.v.s. den ordning som Gud inrättade i skapelsen, som är historiens begynnelse. Argumenteringen är också väsentligen

historisk-juridisk eller kvasi-historisk. Det är den oavbrutna successionen från Adam och Noah som herrar i eget hus, och som arvsvägen har överfört makten generation efter generation till dem som i dag är furstar. Det är alltså en genealogisk härledning med argument ur den bibliska historien. Den här traktaten skulle i dag troligen ha varit alldeles okänd utanför specialisternas trånga krets om det inte hade varit så, att John Locke utvalde den som måltavla för en bitande och sarkastisk kritik i den första (och minst lästa) av sina *Two Treatises of Government*. Här står en sekulariserad naturrätt mot en kristen, men Locke behöver för sin kritiska granskning gå in ganska detaljerat på förhållandena i patriarkernas Israel; och han läser bibeln som om den vore ett etnografisk dokument, en källa till historien om judarnas sociala institutioner, ett alldeles modernt förhållningssätt till materialet. Det är en förödande och intellektuellt mycket roande dekonstruktion av Filmers torftiga lärobyggnad och ett blottläggande av hans delvis ganska selektiva och ohederliga argumentering, t ex att han citerar fjärde budet i stypad form: Du skall hedra din fader, punkt.¹⁴

Men det är alltså i den mer berömda andra traktaten som Locke härleder politisk makt ur människans rättigheter i naturtillståndet, i skapelseögonblicket, till sin egen kropp och till frukterna av sitt eget arbete, som hon har som insatser eller aktier i det sociala kontrakt, som samhället innebär. Fadermakten är helt avförd från den politiska dagordningen.

Det finns emellertid också en politisk-filosofisk tradition under renässansen, från Marsiglio av Padua och Machiavelli till Jean Bodin, som försvarar staten och furstemakten med världsliga argument, däribland hänvisningar till det romerska *patria potestas*. Här är det mer nytto- och effektivitetshänsyn än kristet-moraliska härledningar som står i förgrunden. Men Bodin ser ett moraliskt-funktionellt samband mellan fadersmakten och den romerska statens storhet: när den ena undergrävs faller också den andra.

Så fadersmakten försvagades steg för steg efterhand som Romarriket gick mot sin undergång. Därmed försvann också romarnas gamla dygder och all den glans som hörde samman med deras republik (*toute la Splendeur de leur République*). På fromhet och goda seder följde miljoner laster och bovaktigheter, ty faderns makt över liv och död minskade oavlättligt till följd av ämbetsmännens ambitioner att utöka sin egen maktsfär, så att de bit för bit lade under sig de befogenheter som hörde till familjen. Allt detta skedde efter Augustus' död, så att man därefter fick händerna fulla med att beivra föräldramord (*parricides*).¹⁵

Gemensamt för dessa samhällsfilosofer i tidig ny tid är bl a att de fortfarande skriver under på den utbredda uppfattningen att det var bättre förr, i patriarkernas Israel, i de stränga fädernas Rom, i ett ursprungligt naturtillstånd. Men Locke är med om att förbereda den motsatta grunduppfattningen, att människans villkor kan förbättras om förnuftet får råda, det som engelsmännen kallar *the Perfectibility of Man*. Det är ju huvudinnebörden i det stora paradigmskiftet som vi kallar

BENGT ANKARLOO

upplysningen. Utvecklingstanken, efterhand med naturvetenskapliga övertoner och med föreställningar om en lagbundenhet också i den historiska utvecklingen, medför att också synen på patriarkatet sätts in i ett nytt historiskt sammanhang. Det sker med utvecklandet av antropologin som en samhällsvetenskap under 1800-talet. Den medför nästa stora transformation av patriarkatbegreppet. Det förknippas med ett bestämt, ganska primitivt, stadium i mänsklighetens historiska utveckling.

Det är framför allt tre arbeten från senare delen av 1800-talet som kan förknippas med denna radikala transformation av patriarkatbegreppet nämligen Joh. Jakob Bachofens *Das Mutterrecht* (1861); Lewis Morgans *Ancient Society* (1877) och Friedrich Engels, *Familjens, privategendomens och statens ursprung* (1884).

Kronologin här är en smula missvisande. Bachofen är visserligen först, men han kom senare i sitt liv att bli starkt påverkad av Morgans stadiemodell och inarbetade den i senare upplagor av sitt arbete om matriarkatet. Engels refererar utförligt både till Bachofen och Morgan, men det är i senare upplagor av sitt arbete. Bachofens bidrag låg i att han använde termerna modersrätt och fadersrätt (matriarkat och patriarkat) som beteckning på historiskt avgränsade och urskiljbara epoker, som i Morgans anda kunde inordnas i ett för alla mänskliga samhällen gemensamt utvecklingsschema. Matriarkatet föregår patriarkatet – är ett mer primitivt utvecklingsstadium. Det berodde ju på att man metodiskt jämförde mänsklighetens utveckling med individens. Den tidiga historien var en samhällets barndom, där det outvecklade, infantila medförde ett beroende av det mjuka, ombonade moderliga. Efterhand som samhället växte till i självständighet tog de manliga egenskaperna, kraft, rationalitet, målmedvetenhet, men också hårdhet och grymhet överhanden. Bachofen ser detta maktövertagande som våldsamt, revolutionärt, och avspeglat i de grekiska myternas och tragediernas kamp mellan olika kretsar av gudar och heroer. För Morgan och Engels är patriarkatets framväxt mer ett reguljärt stadium i en lagbunden historisk utveckling, en övergång som i Västvärlden ligger i förhistorisk tid, hos Engels i övergången från boskapskötsel till jordbruk. Men man menade sig kunna se detta stadium ännu i samtiden hos sådana s k primitiva folk, som hade varit långsammare i sin utveckling och därför stod kvar på stadier som européerna för länge sedan hade övervunnit. Iroksernas samhälle i Morgans Nordamerika, där kvinnan hade en stark ställning, tolkades utifrån detta utvecklingsschema. Eftersom utveckling nu var något gott, från det sämre till det bättre, blev tolkningen av det kvinnliga matriarkatet som ett tidigt civilisationsstadium och det manliga patriarkatet som ett senare, samtidigt också en sexistisk kvalitetsstämpel med anspråk på vetenskaplig legitimitet.

Denna antropologiska utvecklingmodell baserad på Bachofen och Morgan led av den grundläggande svagheten, att den i analysen av de empiriska vittnesbörden inte gjorde någon klar åtskillnad mellan matriarkala och matrilineära system, d.v.s. mellan kvinnostyrda samhällen och sådana där släktskap räknas på moder-

net. Denna oklarhet är sedan länge undanröjd i antropologisk och historisk forskning och den nu gällande ståndpunkten är, att patriarkatet inte någonstans kan beläggas vare sig i det samtida etnografiska materialet eller i det arkeologisk-historiska. Den franska antropologen Nicole Echard formulerar saken med stor skärpa: ...inget känt samhälle – däri inberäknat de ytterst få som är på en gång matrilineära och matrilokala – har en matriarkal organisation. Inte heller låter arkeologiska eller historiska källor förmoda, att några sådana samhällen någonsin existerat. Inte desto mindre finns ännu i våra dagar idéer om att ursprungligt patriarkat... (som) har gett upphov till diverse lärda mytologier.¹⁶

Med viss förenkling kan man säga, att den tidiga kvinnorörelsen på 1960- och 70-talen bejakade Morgans och Engels' då starkt föråldrade och i vetenskapen allmänt övergivna historiska utvecklingsmodell. Man vände på värderingarna, återvände till den klassiska modellen om historien som ett förfall. Den patriarkala revolutionen var ett syndafall. Patriarkatet måste återupprättas. Också inom seriös kvinnovetenskaplig forskning är den positionen nu övergiven. I Kvinnohistorisk Uppslagsbok konstateras, att det "inte finns några bindande bevis för sådana (matriarkala) samhällens historiska existens". Och det tillägs insiktfullt, att det dessutom "kan sägas vara en fixering vid manliga normer att tänka sig en spegelbild av patriarkatet som det enda möjliga alternativet till detta system".¹⁷

Det var alltså 1800-talets evolutionistiska antropologi som gav patriarkatet och matriarkatet karaktären av vetenskapliga begrepp för ett par bestämda samhällsliga utvecklingsstadier från det enkla, infantila till det utvecklade, mogna. Termerna understödde ömsesidigt varandra och innefattade ett sexistiskt värderande element, som den moderna kvinnoforskningen har gjort energiska ansträngningar för att avslöja och upphäva. Patriarkatet är visserligen avskaffat men patriarkatet, dess manliga skuggbild, lever kvar, starkare än någonsin men också nästan helt tömt på sitt historiska innehåll.

Sådan ser bakgrunden ut till att termen patriarkatet i dag nästan uteslutande används för att beteckna ojämlika relationer mellan könen. Det påminner få av oss om Gamla Testamentets värld, inte om den äldsta kyrkans hierarkiska organisation, inte om de romerska fädernas makt över sina söner och döttrar, inte om de absoluta kungarnas anspråk på legitimitet i succession efter de bibliska patriarkerna Adam och Noa, kanske något litet om arbetslivet, om relationen husbönder och tjänstefolk i bondesamhället, men som sagt till överväldigande del som en sammanfattande etikett på ett asymmetriskt förhållande mellan könen, som alla måste arbeta på att eliminera.

Denna långa historiska utveckling av tänkandet kring fadern och hans makt, med dess många olika nyansförskjutning, med dess involverande i olika maktprojekt, männens, kyrkans, furstarnas, vetenskapsmännens och till sist kvinnornas, avspeglas i viss mån i den lexikala utvecklingen.

I bröderna Grimms tyska ordbok (upplagan från 1889) definieras patriarkat

BENGT ANKARLOO

bara som *Erzvater*, *Stammvater* samt som *Oberbischofin in der Morgenländischen Kirche*, dvs enbart den biblisk-kyrkliga konnotationen.

I *Ordbog over det Danske Sprog* (1936) nämns Israels stamfäder, föreståndaren för judarnas stora råd, *Sanhedrin*, de kristna kyrkofurstarna, överfört en vördnadsbjudande, skäggig äldre man, en fader till många barn, samt ”Fredrik de 6tes patriarkalske Regering”.

Artikel om patriarkatet i *Svenska Akademiens Ordbok* trycktes i april 1952. Där finns alla dessa betydelser plus en tydligare referens till den politiska termen genom ett citat från Bolins *Statslära* från 1871, där det med tydligt hänсыftning på Filmer-Locke-kontroversen talas om ”Det suveräna väldets härledning ur patriarkatet”. Men här finns nu också det antropologiska, 1800-talets bidrag: Strindbergs *Gifvas* anför:

Samhället är byggt på patriarkatet eller mannens skyldighet att försörja barnen som kvinnan föder.

En religiös traktat från 1936, Heerberger om Nattvarden:

Patriarkatet skall inte avlösas av ett matriarkat, men mänsklighetens båda halvor skall komma till en harmonisk samverkan.

Och i Oxfords *English Dictionary* (1989) rör det yngsta belägget, från 1923, också könskampen:

The mutual contempt of the patriarchalist and the feminist is identical in its sources with the mutual contempt of the ”tough” and the ”timid” races.

De nyansförskjutningar som har skett under andra hälften av 1900-talet i bruket av patriark-terminologin är alltså inte begreppshistoriskt eller ens lexikografisk dokumenterade. Det är väl först när vi har en viss distans till objektet som detta blir möjligt. En uppgift för våra döttrar på 2000-talet.

Noter

* Texten bygger på ett föredrag i Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund i februari 1996

1 Koselleck 1979

2 Ödman 1997:505

3 Ödman 1997:504

4 Clayhills 1991: 403–405

5 Harnesk 1990:46; för en fortsatt kritisk behandling av patriarkalismsbegrepp inom arbets-historisk forskning se Sundell 1997:38–45

6 Ankarloo 1994:18–20; Crook 1967:113–122

7 Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities* II:24–27

8 Veyne 1985:42; Gardner 1993:63

9 Saller 1994:43–69

10 Du Cange 1954: s.v. *patriarchae*

11 Du Cange 1954: s.v. *pater*

- 12 Luther, Stora katekesen, utläggningen av det fjärde budet
- 13 Paulinus Gothus 1630:27
- 14 Locke 1954: ch.2 "On Paternal and Regal Power", et passim
- 15 Bodin 1599:35
- 16 Dictionnaire 1991:455
- 17 Clayhills 1991:361

Referenser:

- Ankarloo, Bengt, *Romersk rätt*. Lund 1994.
- Bodin, Jean, *Les Six Livres de la Republique*. Paris 1599.
- Clayhills, Harriet, *Kvinnohistorisk uppslagsbok*. Stockholm 1991.
- Crook, J.A, "Patria Potestas", *Classical Quarterly*, new series 17. 1967.
- Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. Paris 1991.
- Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities*, with an English Translation by Ernest Cary. Cambridge, Mass 1937.
- Du Cange, *Glossarium Mediae et Infirmae Latinitatis*. Nachdruck der Ausgabe von 1883–87, Graz 1954.
- Gardner, Jane F., *Being a Roman Citizen*. London & New York 1993.
- Harnesk, Börje, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700-talets och 1800-talets Sverige*. Umeå 1990.
- Koselleck, Reinhard, *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*. Stuttgart 1979.
- Locke, John, *Two Treatises of Civil Government*. London & New York 1924.
- Paulinus Gothus, Laurentius, *Praxeos Specialis Ethicae Christianae*, Tom. 3. Strängnäs 1630.
- Saller, Richard P., *Patriarchy, property and death in the Roman family*. Cambridge 1994.
- Sundell, Åke, *Patriarkalism och föreningsrätt*. Lund 1997.
- Veyne, Paul, "L'Empire Romain" i *Histoire de la vie Privée I* (ed. Ariés et DUBY). Paris 1985.
- Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel – en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, I–II. Stockholm 1995.